DOI: https://doi.org/10.36059/978-966-397-661-7-4

ГАРАНТІЇ ПРАВ ДИТИНИ НА ОСВІТУ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ: НАЦІОНАЛЬНИЙ ТА МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД

Болгар Олег Васильович,
доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри адміністративно-правових дисциплін
Одеського державного університету внутрішніх справ,
вул. Успенська, 1, м. Одеса, 65014, Україна

Вступ

Освіта традиційно розглядається як фундаментальна цінність людської цивілізації та водночас як одне з основоположних прав людини, що визначає можливості особистості для повноцінної участі в суспільному житті. У сучасній доктрині право на освіту характеризується як «право-мультиплікатор», реалізація якого є передумовою здійснення більшості інших прав і свобод – від свободи вираження поглядів до права на працю та участі в управлінні державними справами[117]. Саме тому забезпечення загального доступу до якісної освіти визначено четвертою Ціллю сталого розвитку ООН на період до 2030 року. Водночас глобальна ситуація у цій сфері залишається вкрай напруженою: за даними глобального фонду ООН з питань освіти у надзвичайних ситуаціях “Education Cannot Wait”, станом на кінець 2024 року 234 млн дітей шкільного віку, які перебувають під впливом збройних конфліктів та інших криз, потребували термінової підтримки для доступу до якісної освіти, причому 85 млн із них узагалі не відвідували школу[118].

Особливої гостроти проблема забезпечення прав дитини на освіту набуває в умовах збройних конфліктів та воєнного стану. Війна руйнує всі елементи освітньої системи одночасно: фізичну інфраструктуру, кадровий потенціал, безпекове середовище, а також соціальні зв’язки, у межах яких відбувається навчання й виховання дитини. Для України ця проблема з 24 лютого 2022 року перетворилася на одну з найбільших гуманітарних катастроф сучасності. За офіційними даними Міністерства освіти і науки

[117] Tomaševski K. Human Rights Obligations: Making Education Available, Accessible, Acceptable and Adaptable. Right to Education Primers № 3. Gothenburg, 2001. P. 10–12.

[118] State of Education for Crisis-Affected Children and Adolescents: Access and Learning Outcomes. Global Estimates 2025 Update. Education Cannot Wait, 2025. URL: https://www.educationcannotwait.org/global-estimates-2025-update.

України, внаслідок збройної агресії російської федерації повністю зруйновано понад 400 закладів освіти, ще більш як 4 тисячі зазнали пошкоджень різного ступеня, що сукупно становить понад 18% усієї освітньої мережі держави; пошкоджень зазнали й 153 будівлі закладів вищої освіти, три з яких зруйновано вщент[119]. Крім того, за оцінками ЮНІСЕФ, повномасштабна війна порушила освітній процес понад 5 мільйонів українських дітей, включно з тими, хто був змушений переміститися всередині країни або виїхати за кордон[120]. Наведені показники засвідчують, що йдеться не про тимчасові ускладнення, а про системну загрозу реалізації конституційного права дитини на освіту, подолання якої потребує мобілізації як національних, так і міжнародних правових механізмів.

Метою цього дослідження є комплексна характеристика гарантій прав дитини на освіту в умовах воєнного стану на основі порівняльного аналізу міжнародного та національного досвіду, а також формулювання пропозицій щодо вдосконалення відповідного правового регулювання. Досягнення зазначеної мети передбачає виконання таких завдань: 1) з'ясувати сутність і місце права дитини на освіту в системі прав людини та його складові елементи; 2) систематизувати міжнародно-правові стандарти й засоби забезпечення прав дитини на освіту в умовах воєнного стану, зокрема універсального та регіонального рівнів; 3) охарактеризувати особливості впровадження цих стандартів у національну правову систему України та специфіку застосування практики Європейського суду з прав людини; 4) визначити проблеми у сфері захисту прав дитини на освіту в умовах воєнного стану та окреслити шляхи їх подолання.

Окреслена проблематика перебуває в полі зору як українських, так і європейських дослідників. Конституційно-правові засади права людини на освіту та механізм його забезпечення в Україні ґрунтовно досліджені у працях В. О. Боняк[121] та О. Ф. Мельничук, які здійснили комплексний аналіз вітчизняного регулювання наведених відносин, утому числі у контексті європейського досвіду[122]. Права дитини як самостійний об'єкт правового захисту розглядалися у монографічному дослідженні

[119] Освіта під загрозою : Офіційний ресурс Міністерства освіти і науки України щодо руйнувань закладів освіти. URL: https://saveschools.in.ua/

[120] Ukraine war disrupts education for more than five million children : UNICEF Press Release, 24 January 2023. URL: https://www.unicef.org/ukraine/en/press-releases/war-has-hampered-education

[121] Боняк В. О. Конституційне право людини і громадянина на освіту та його забезпечення в Україні : автореф. дис. … канд. юрид. наук. Київ, 2005. 21 с.

[122] Мельничук О. Ф. Конституційно-правове забезпечення права на освіту в Україні в контексті європейського досвіду : автореф. дис. … д-ра юрид. наук. Київ, 2015. 40 с.

Н. М. Опольської[123], працях з ювенального права Н. М. Крестовської[124] та дослідженні конституційно-правових основ захисту прав дитини О. М. Кудрявцевої[125]. Після початку повномасштабної збройної агресії з'явився масив спеціальних розвідок, присвячених захисту прав дитини у воєнних умовах: дослідження В. П. Маковія щодо функціонування окремих інститутів захисту дітей в умовах воєнного стану[126]; публікація Г. М. Грабовської та А. М. Лисюк про захист прав дітей під час воєнних дій[127]; розвідка В. З. Чорнописької та Ю. Ю. Байовської щодо альтернативних форм піклування про дітей в умовах воєнного стану[128]; дослідження А. О. Сухарєвої та В. Є. Барби стосовно проблем участі підрозділів поліції у формуванні безпечного освітнього середовища в умовах воєнного стану[129]. Серед європейських науковців фундаментальне значення мають праці Джеральдін Ван Бюрен з міжнародного права у сфері прав дитини[130] та концепція «чотирьох А» К. Томашевські – першої Спеціальної доповідачки ООН з питань права на освіту, яка визначила структурні елементи цього права[131]. Водночас динаміка воєнних викликів та оновлення міжнародної практики зумовлюють потребу в подальшому осмисленні гарантій прав дитини на освіту саме в умовах воєнного стану.

На підставі попереднього аналізу можна окреслити перелік проблем, які потребують вирішення у досліджуваній сфері. На національному

[123] Опольська Н. М. Права дитини в Україні : монографія. 2-ге вид., перероб. та допов. Вінниця : ВНАУ, 2019. 289 с.

[124] Крестовська Н. М. Ювенальне право України: генезис та сучасний стан : автореф. дис. … д-ра юрид. наук. Одеса, 2008. 40 с.

[125] Кудрявцева О. М. Конституційно-правові основи захисту прав дитини в Україні : автореф. дис. … канд. юрид. наук. Київ, 2014. 20 с.

[126] Маковій В. П. Особливості реалізації змісту окремих інститутів влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, в умовах воєнного стану. *Захист прав дитини в умовах збройної агресії* : колективна монографія / за заг. редакцією проф. М. В. Корнієнко. Львів-Торунь : Liha-Pres, 2025. С. 609–628. https://doi.org/10.36059/978-966-397-560-3-25

[127] Грабовська Г. М., Лисюк А. М. Захист прав дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування під час військових дій. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 2. С. 80–84. https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.02.13

[128] Чорнописька В. З., Байовська Ю. Ю. Альтернативні форми влаштування дітей, позбавлених батьківського піклування в умовах воєнного стану. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2024. Вип. 86. Ч. 2. С. 258–263. https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.2.40

[129] Сухарєва А. О., Барба В. Є. Сучасні виклики в діяльності поліції щодо формування безпечного освітнього середовища для дітей. *Захист прав дитини в умовах воєнного стану* : колективна монографія. Львів – Торунь: Liha-Pres, 2024. С. 143–154. https://doi.org/10.36059/978-966-397-420-0-10.

[130] Van Bueren G. The International Law on the Rights of the Child. Dordrecht : Martinus Nijhoff Publishers, 1995. 435 p.

[131] Tomaševski K. Human Rights Obligations: Making Education Available, Accessible, Acceptable and Adaptable. Right to Education Primers № 3. Gothenburg, 2001. 44 p.

рівні це: масштабне руйнування освітньої інфраструктури та обмеженість ресурсів для її відновлення; безпекові обмеження очного навчання та нерівномірна забезпеченість закладів захисними спорудами; накопичення освітніх втрат унаслідок тривалого дистанційного навчання; ускладнений доступ до української освіти дітей, які перебувають на тимчасово окупованих територіях або за кордоном; кадровий дефіцит та психологічне виснаження учасників освітнього процесу; цифрова нерівність. На міжнародному рівні проблемними залишаються фрагментарність та переважно рекомендаційний характер частини стандартів захисту освіти під час збройних конфліктів, недостатня ефективність механізмів притягнення до відповідальності за напади на заклади освіти, а також хронічне недофінансування освіти у надзвичайних ситуаціях.

1 Право дитини на освіту в системі прав людини

З'ясування місця права дитини на освіту в системі прав людини доцільно розпочати з визначення сутності самої освіти для сучасної людини. Законодавець визначає освіту як основу інтелектуального, духовного, фізичного і культурного розвитку особистості, її успішної соціалізації та економічного добробуту, запоруку розвитку суспільства, об'єднаного спільними цінностями і культурою, та держави[132]. У доктринальному вимірі освіта постає одночасно у декількох іпостасях: як процес цілеспрямованої передачі та засвоєння систематизованих знань, умінь і навичок[133]; як соціальний інститут, що забезпечує відтворення і розвиток культури[134]; як особисте благо, яке визначає життєві шанси людини[135]; нарешті, як суспільне благо, від якого залежать економічна конкурентоспроможність, соціальна згуртованість і демократична стійкість держави[136]. Для сучасної людини, що живе в умовах економіки знань і стрімкої цифровізації, освіта перестала бути одноразовим етапом життєвого

[132] Про освіту : Закон України від 5 вересня 2017 року № 2145-VIII. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text

[133] Кривошея Д. Формування дослідницьких умінь майбутніх викладачів у педагогічній теорії та практиці. *Гуманізація навчально-виховного процесу*. 2025. № 2 (108). С. 65–72. https://doi.org/10.31865/2077-1827.2(108)2025.339511

[134] Медловська Н. Освіта як соціальний інститут демократії. *Теоретичні та прикладні питання державотворення*. 2026. Випуск 35. С. 105–110. https://doi.org/ 10.35432/tisb352026363793

[135] Гайдук І. С. Значення освіти для розвитку людського потенціалу в Україні. *Освітня аналітика*. 2024. № 4(30). С. 51–58. https://doi.org/10.32987/2617-8532-2024-4-51-58

[136] Богуш Л. Г. Освіта та економіка: системні взаємодії задля резильєнтності України. *Український економічний часопис*. 2023. Випуск 3. С. 7–14. https://doi.org/10.32782/2786-8273/2023-3-1

шляху і перетворилася на безперервний процес, який супроводжує особу впродовж усього життя.

Особливе значення здобуття освіти має для майбутньої соціалізації дитини. Заклад освіти є другим після сім'ї інститутом соціалізації, у межах якого дитина засвоює соціальні норми та ролі, набуває досвіду взаємодії з однолітками і дорослими поза родинним колом, формує громадянську ідентичність та ціннісні орієнтації. Освіта визначає майбутню професійну траєкторію особи, її здатність до самостійного економічного існування, критичного мислення та відповідальної участі в житті демократичного суспільства. Депривація освітніх можливостей у дитячому віці має кумулятивний ефект: освітні втрати, яких зазнала дитина, надзвичайно складно компенсувати у дорослому віці, а їх наслідки – від зниження доходів до соціальної маргіналізації – відчуваються протягом усього життя. В умовах воєнного стану соціалізаційна функція освіти набуває додаткового виміру: школа стає простором відносної стабільності та психологічної підтримки, елементом «нормальності», що протистоїть травматичному досвіду війни.

У системі прав людини право на освіту посідає особливе місце, оскільки має подвійну юридичну природу. З одного боку, воно традиційно належить до другого покоління прав людини – економічних, соціальних і культурних прав, реалізація яких передбачає позитивні зобов'язання держави щодо створення та фінансування освітньої системи. З іншого боку, право на освіту містить елементи громадянських і політичних свобод: свободу батьків обирати заклади освіти для своїх дітей та забезпечувати їх релігійне і моральне виховання відповідно до власних переконань, академічну свободу, заборону дискримінації в доступі до освіти. Саме ця подвійність зумовлює комплексний характер відповідних державних зобов'язань – поважати, захищати та забезпечувати право на освіту.

На універсальному рівні право на освіту вперше було закріплено у статті 26 Загальної декларації прав людини 1948 року, яка проголосила право кожної людини на освіту, безоплатність і обов'язковість початкової освіти та спрямованість освіти на повний розвиток людської особистості[137]. Юридично обов'язкової форми ці положення набули у статті 13 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права 1966 року – найбільш розгорнутій нормі про право на освіту в міжнародному праві, що визначає поетапну систему зобов'язань держав: обов'язкова і безоплатна початкова освіта, доступна середня

[137] Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 року. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text

та професійно-технічна освіта з поступовим запровадженням її безоплатності, рівнодоступна вища освіта на основі здібностей[138]. Стосовно дитини ці гарантії конкретизовано у статтях 28 і 29 Конвенції про права дитини 1989 року – найбільш універсально ратифікованого міжнародного договору, який зобов'язує держави забезпечувати право дитини на освіту на підставі рівних можливостей та визначає цілі освіти, зокрема розвиток особистості, талантів, розумових і фізичних здібностей дитини в найповнішому обсязі, виховання поваги до прав людини та підготовку до свідомого життя у вільному суспільстві[139]. Питанням недискримінації присвячена також Конвенція ЮНЕСКО про боротьбу з дискримінацією в галузі освіти 1960 року[140]. На регіональному європейському рівні право на освіту гарантоване статтею 2 Першого протоколу до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, яка встановлює, що нікому не може бути відмовлено у праві на освіту, та зобов'язує державу поважати право батьків забезпечувати освіту і навчання дітей відповідно до їхніх релігійних і світоглядних переконань[141].

Змістовну структуру права на освіту в сучасній доктрині розкривають через розроблену К. Томашевські концепцію «чотирьох А», яка згодом була сприйнята Комітетом ООН з економічних, соціальних і культурних прав у Зауваженні загального порядку № 13 (1999): наявність (availability) – існування достатньої кількості функціонуючих закладів освіти; доступність (accessibility) – недискримінаційний фізичний та економічний доступ до них; прийнятність (acceptability) – відповідність форми і змісту освіти стандартам якості та правам людини; адаптованість (adaptability) – здатність освіти пристосовуватися до потреб суспільств і учнів, що змінюються[142]. Ця структура має безпосереднє практичне значення для умов воєнного стану, адже дозволяє диференційовано оцінювати, які саме елементи права на освіту зазнають обмежень і яких заходів потребує їх відновлення.

В українському конституційному вимірі право на освіту закріплене статтею 53 Конституції України, за якою кожен має право на освіту; повна

[138] Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права від 16 грудня 1966 року. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042#Text

[139] Конвенція про права дитини від 20 листопада 1989 року. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text

[140] Конвенція з подолання дискримінації в освіті від 14 грудня 1960 року. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_174#Text

[141] Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 року та протоколи до неї. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text

[142] Tomaševski K. Human Rights Obligations: Making Education Available, Accessible, Acceptable and Adaptable. Right to Education Primers № 3. Gothenburg, 2001. P. 12–15.

загальна середня освіта є обов'язковою; держава забезпечує доступність і безоплатність дошкільної, повної загальної середньої, професійно-технічної, вищої освіти в державних і комунальних закладах освіти[143]. Отже, національна конституційна модель відтворює міжнародні стандарти і навіть посилює їх, зокрема щодо обов'язковості повної загальної середньої освіти.

Особливості реалізації права дитини на освіту в сучасному суспільстві визначаються низкою тенденцій. По-перше, цифровізація освіти, яка відкрила можливості дистанційного та змішаного навчання, водночас загострила проблему цифрової нерівності – залежності освітніх можливостей дитини від матеріального становища родини та якості інфраструктури. По-друге, утвердження інклюзивного підходу, за якого освітня система має адаптуватися до особливих освітніх потреб кожної дитини, а не навпаки. По-третє, зростання мобільності населення, що актуалізує питання визнання результатів навчання, освіти дітей-мігрантів і біженців. По-четверте, посилення вимог до якості освіти та її відповідності потребам суспільства і ринку праці. Усі ці тенденції в умовах воєнного стану набувають критичного загострення, перетворюючись із питань розвитку на питання виживання освітньої системи.

Забезпечення права на освіту дитини міжнародною спільнотою здійснюється через розгалужену інституційну систему. У межах ООН ключову роль відіграють Комітет з прав дитини, який розглядає періодичні доповіді держав про виконання Конвенції про права дитини, ЮНЕСКО як спеціалізована установа з питань освіти, що здійснює нормотворчу та моніторингову діяльність, і ЮНІСЕФ, який реалізує програмну й гуманітарну підтримку освіти дітей у сучасних країнах. Порядок денний сталого розвитку до 2030 року визначив забезпечення всеохоплюючої і справедливої якісної освіти четвертою Ціллю сталого розвитку, перетворивши освіту на предмет глобального політичного зобов'язання[144]. Для освіти у надзвичайних ситуаціях створено спеціалізований глобальний фонд "Education Cannot Wait", а міжвідомча мережа INEE розробила мінімальні стандарти освіти у надзвичайних ситуаціях, що застосовуються гуманітарними організаціями по всьому світу.

В Україні забезпечення права на освіту дитини покладено на систему публічної адміністрації, яка охоплює органи державної влади, органи місцевого самоврядування та громадські інституції. Кабінет Міністрів України

[143] Конституція України від 28 червня 1996 року. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text

[144] United Nations General Assembly. *Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development :* Resolution adopted by the General Assembly on 25 September 2015. A/RES/70/1. New York : United Nations, 2015. 35 p.

формує державну політику у сфері освіти, Міністерство освіти і науки України здійснює її реалізацію та нормативне регулювання, Державна служба якості освіти забезпечує контроль якості, а інститут освітнього омбудсмена, запроваджений у 2018 році, виконує функцію захисту прав учасників освітнього процесу. Органи місцевого самоврядування як засновники переважної більшості закладів дошкільної та загальної середньої освіти відповідають за утримання мережі закладів, територіальну доступність освіти, підвезення учнів, харчування та створення безпечних умов навчання[145]. Громадський складник представлений органами громадського самоврядування закладів освіти, наглядовими та піклувальними радами, батьківським самоврядуванням. Саме на цю багаторівневу систему в умовах воєнного стану лягло основне навантаження щодо збереження функціонування освіти, про що йтиметься далі.

2 Гарантії прав дитини на освіту в умовах воєнного стану: міжнародний досвід

Збройні конфлікти належать до найбільш руйнівних чинників впливу на реалізацію прав дитини на освіту, причому цей вплив має багатовимірний характер. По-перше, безпосередні атаки на заклади освіти – обстріли, бомбардування, мінування – знищують матеріальну основу освітнього процесу. За даними Глобальної коаліції із захисту освіти від нападів (GCPEA), лише протягом 2020–2021 років у світі зафіксовано понад п'ять тисяч нападів на освіту та випадків використання закладів освіти у військових цілях, від яких постраждали понад дев'ять тисяч здобувачів освіти та освітян[146]. По-друге, використання шкіл у військових цілях перетворює їх на військові об'єкти та позбавляє дітей навчальних приміщень. По-третє, масове переміщення населення розриває зв'язок дитини зі своїм закладом освіти та звичним освітнім середовищем. По-четверте, безпекова ситуація змушує переводити навчання у дистанційний формат або призупиняти його, що генерує освітні втрати. Нарешті, війна травмує психіку дитини, знижуючи саму здатність до навчання. Відтак міжнародна спільнота була змушена сформувати спеціальний масив правових засобів захисту освіти у збройних конфліктах.

[145] Про освіту : Закон України від 5 вересня 2017 року № 2145-VIII. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text

[146] Education under Attack 2022. Global Coalition to Protect Education from Attack (GCPEA). New York, 2022. URL: https://protectingeducation.org/publication/education-under-attack-2022/

Міжнародно-правові засоби забезпечення прав дитини на освіту в умовах воєнного стану мають комплексну природу і належать до трьох взаємодоповнюваних галузей міжнародного права. Перший рівень утворює міжнародне гуманітарне право. Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни 1949 року зобов'язує сторони конфлікту забезпечувати дітям до п'ятнадцяти років, які осиротіли чи були розлучені із сім'ями, утримання, виконання релігійних обрядів та освіту, а на окупованих територіях – сприяти належному функціонуванню закладів, відповідальних за піклування про дітей та їх освіту[147]. Додатковий протокол I 1977 року закріпив принцип особливої поваги до дітей та обов'язок сторін конфлікту забезпечувати їм піклування й допомогу, яких вони потребують[148], а Додатковий протокол II поширив гарантію освіти, включно з релігійним і моральним вихованням, на збройні конфлікти неміжнародного характеру. Другий рівень становить міжнародне право прав людини, яке продовжує застосовуватися і під час збройного конфлікту[149]: Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права не містить положень про відступ від зобов'язань у надзвичайних ситуаціях, а отже, зобов'язання держав щодо права на освіту зберігають чинність та підлягають виконанню з урахуванням максимуму наявних ресурсів. Третій рівень – міжнародне кримінальне право: відповідно до Римського статуту Міжнародного кримінального суду умисне спрямування нападів на будівлі, призначені для цілей освіти, за умови, що вони не є військовими цілями, кваліфікується як воєнний злочин[150].

Окремим механізмом є діяльність Ради Безпеки ООН у межах порядку денного «Діти і збройні конфлікти». Резолюцією 1612 (2005) створено механізм моніторингу та звітування щодо шести тяжких порушень прав дітей у збройних конфліктах, до яких належать і напади на школи[151]. Резолюція 2601 (2021), ухвалена вже з урахуванням досвіду сучасних конфліктів, уперше цілісно присвячена саме захисту освіти: вона рішуче

[147] Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 року. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text

[148] Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 року. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text

[149] Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв збройних конфліктів неміжнародного характеру (Протокол II), від 8 червня 1977 року. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_200#Text

[150] Римський статут Міжнародного кримінального суду від 17 липня 1998 року, ст. 8. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text

[151] Resolution 1612 (2005), adopted by the Security Council at its 5235th meeting, on 26 July 2005. *United Nations*. URL: https://digitallibrary.un.org/record/554197?v=pdf

засуджує напади на заклади освіти, закликає держави утримуватися від використання шкіл у військових цілях та вживати заходів для забезпечення безперервності освіти в умовах конфлікту[152].

Систему вимог, що випливають із зазначених джерел, узагальнює категорія міжнародно-правових стандартів у сфері захисту прав дитини на освіту в умовах воєнного стану. Під ними слід розуміти закріплені в міжнародних актах нормативні вимоги до поведінки держав та інших суб'єктів щодо забезпечення, захисту і відновлення освіти дітей під час збройних конфліктів. Такі стандарти можуть бути класифіковані за декількома критеріями: за юридичною силою – на юридично обов'язкові (договірні та звичаєві норми) і рекомендаційні (акти «м'якого права»); за сферою дії – на універсальні та регіональні; за змістом – на матеріальні, що визначають обсяг гарантованих прав, і процедурні, що встановлюють механізми моніторингу, звітування та відповідальності. Особливістю цих стандартів є їх міжгалузевий характер: вони інтегрують норми гуманітарного права, права прав людини та міжнародного кримінального права, утворюючи цілісний режим захисту освіти дитини.

Ядро універсальних міжнародно-правових стандартів становлять Конвенція про права дитини та Факультативний протокол до неї щодо участі дітей у збройних конфліктах 2000 року, який підвищив вікові гарантії захисту дітей від призову та безпосередньої участі у воєнних діях[153]. Розвитком універсального рівня стало ухвалення у 2015 році Декларації про безпеку шкіл – міжнародного політичного зобов'язання, приєднуючись до якого держави беруть на себе обов'язок захищати освіту від нападів, утримуватися від використання закладів освіти у військових цілях відповідно до спеціальних Керівних принципів, збирати дані про напади та забезпечувати продовження освіти під час збройного конфлікту; наразі до Декларації приєдналося понад 120 держав[154]. Хоча Декларація належить до актів «м'якого права», вона виконує важливу функцію конкретизації загальних норм гуманітарного права та формування одноманітної практики держав. До універсальних стандартів слід віднести також мінімальні стандарти освіти у надзвичайних ситуаціях мережі INEE, які визначають операційні вимоги до організації навчання

[152] Resolution 2601 (2021), adopted by the Security Council at its 8889th meeting, on 29 October 2021. *United Nations*. URL: https://digitallibrary.un.org/record/3946429?v=pdf

[153] Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо участі дітей у збройних конфліктах від 25 травня 2000 року. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_795#Text

[154] Safe Schools Declaration. Global Coalition to Protect Education from Attack, 2015. URL: https://ssd.protectingeducation.org/

у кризових умовах і фактично стали загальновизнаним орієнтиром гуманітарного реагування у сфері освіти[155].

Регіональні міжнародно-правові стандарти конкретизують універсальні гарантії з урахуванням особливостей відповідних правових систем. У європейському просторі центральне місце посідає стаття 2 Першого протоколу до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, яка, попри негативне формулювання, у практиці Європейського суду з прав людини витлумачена як така, що гарантує кожному право доступу до існуючих закладів освіти та право на офіційне визнання завершеного навчання[156]. Європейська соціальна хартія (переглянута) додатково закріплює право дітей та підлітків на соціальний, правовий та економічний захист, включно з безоплатною початковою і середньою освітою. Специфічним регіональним інструментом, що набув особливого значення для українських дітей, стала Директива Ради ЄС 2001/55/ЄС про тимчасовий захист, активована у березні 2022 року вперше за час її існування: вона зобов'язує держави-члени надати особам віком до 18 років, які користуються тимчасовим захистом, доступ до системи освіти на тих самих умовах, що й для власних громадян[157]. Завдяки цьому мільйони українських дітей, переміщених до країн ЄС, були інтегровані до національних освітніх систем держав перебування.

Особливе значення для формування регіональних міжнародно-правових стандартів має практика Європейського суду з прав людини, яка перетворила лаконічну норму статті 2 Першого протоколу на розгорнуту систему вимог. Засадничі підходи були сформульовані ще у «Бельгійській мовній справі» 1968 року, де Суд визнав, що право на освіту гарантує недискримінаційний доступ до існуючих закладів освіти. У справі «Кіпр проти Туреччини» 2001 року Суд констатував порушення права на освіту через відсутність для грецької громади на півночі Кіпру можливості продовжувати середню освіту рідною мовою. Ключовою для умов окупації є справа «Catan та інші проти Молдови та Росії» 2012 року, в якій Велика палата визнала російську

[155] Освіта в реаліях війни: орієнтири міжнародної спільноти : оглядове видання / О. Локшина, О. Глушко, А. Джурило, С. Кравченко, О.Максименко, Н. Нікольська, О. Шпарик ; за заг. ред. О. Топузова, О. Локшиної. Київ : Пед. думка, 2022. С. 18.

[156] Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 року. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text

[157] Директива Ради 2001/55/ЄС про мінімальні стандарти для надання тимчасового захисту у разі масового напливу переміщених осіб від 20 липня 2001 року. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32001L0055.

федерацію відповідальною за порушення права на освіту дітей у придністровському регіоні внаслідок примусового закриття шкіл з викладанням молдовською мовою на основі латинської графіки: Суд підтвердив, що держава, яка здійснює ефективний контроль над територією, несе відповідальність за забезпечення на ній конвенційних прав, включно з правом на освіту[158]. Сформульовані у цій практиці стандарти – недискримінаційний доступ до освіти, повага до мовної ідентичності дитини, екстериторіальна відповідальність держави, що здійснює ефективний контроль, – мають безпосереднє застосування до ситуації тимчасово окупованих територій України, що розглядається у наступному розділі.

3 Гарантії прав дитини на освіту в умовах воєнного стану: національний досвід

Загальні засади впровадження міжнародно-правових стандартів у сфері забезпечення прав дитини на освіту в умовах воєнного стану в Україні визначаються насамперед конституційними положеннями. Відповідно до статті 9 Конституції України чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства. Україна є учасницею всіх ключових універсальних договорів у цій сфері – Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права, Конвенції про права дитини та Факультативного протоколу до неї щодо участі дітей у збройних конфліктах, Женевських конвенцій з Додатковими протоколами, а також Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод з протоколами до неї. Законодавчу основу національного механізму становлять Закон України «Про освіту», який гарантує кожному право на якісну та доступну освіту і закріплює засади державно-громадського управління освітою, Закон України «Про повну загальну середню освіту»[159], Закон України «Про охорону дитинства», що визначає охорону дитинства стратегічним загальнонаціональним пріоритетом[160], та Закон України «Про правовий режим воєнного стану», за яким правовий статус та обмеження

[158] Catan and Others v. the Republic of Moldova and Russia [GC] (Applications nos. 43370/04, 8252/05 and 18454/06): Judgment of the European Court of Human Rights, 19 October 2012. *HUDOC*. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-114082

[159] Про повну загальну середню освіту : Закон України від 16 січня 2020 року № 463-IX. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/463-20#Text

[160] Про охорону дитинства : Закон України від 26 квітня 2001 року № 2402-III. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text

прав і свобод громадян в умовах воєнного стану визначаються відповідно до Конституції України та цього Закону[161].

Безпосередньою законодавчою відповіддю на виклики повномасштабної війни став Закон України від 15 березня 2022 року № 2126-IX, яким Закон України «Про освіту» доповнено статтею 57-1 про державні гарантії в умовах воєнного стану: здобувачам освіти та працівникам закладів освіти гарантовано організацію освітнього процесу в дистанційній формі або в будь-якій іншій формі, що є найбільш безпечною для його учасників, збереження місця роботи і середнього заробітку, здійснення виплат стипендій та інших виплат, а для окремих категорій – також місця проживання і забезпечення харчуванням[162]. Ця норма фактично імплементувала міжнародний стандарт безперервності освіти під час збройного конфлікту, перетворивши його на суб'єктивне право учасників освітнього процесу. Організаційно безперервність було забезпечено через масштабне розгортання дистанційного і змішаного навчання, зокрема платформу «Всеукраїнська школа онлайн», а повернення до очної форми узалежнено від наявності в закладах освіти захисних споруд цивільного захисту, що стало специфічно українським безпековим стандартом організації освітнього процесу.

Впровадження універсальних міжнародно-правових стандартів має в Україні декілька вимірів. По-перше, договірний моніторинг: Україна періодично звітує перед Комітетом ООН з прав дитини та Комітетом з економічних, соціальних і культурних прав, а після 2022 року порушення прав дітей, включно з нападами на школи, документуються в межах моніторингового механізму, створеного резолюцією Ради Безпеки ООН 1612 (2005). По-друге, політичні зобов'язання: у листопаді 2019 року Україна приєдналася до Декларації про безпеку шкіл, узявши зобов'язання утримуватися від використання закладів освіти у військових цілях і захищати освіту від нападів; в умовах повномасштабної війни виконання цих зобов'язань поєднується із систематичним документуванням руйнувань освітньої інфраструктури, зокрема через публічний ресурс Міністерства освіти і науки України «Освіта під загрозою»[163]. По-третє, кримінально-правовий вимір: умисні напади

[161] Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12 травня 2015 року № 389-VIII, ст. 20. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text

[162] Про внесення змін до деяких законів України щодо державних гарантій в умовах воєнного стану, надзвичайної ситуації або надзвичайного стану : Закон України від 15 березня 2022 року № 2126-IX. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2126-20#Text

[163] Освіта під загрозою : офіційний ресурс Міністерства освіти і науки України щодо руйнувань закладів освіти. URL: https://saveschools.in.ua/

на заклади освіти розслідуються за статтею 438 Кримінального кодексу України як порушення законів та звичаїв війни, а ратифікація Україною у 2024 році Римського статуту відкрила шлях до повноцінної співпраці з Міжнародним кримінальним судом у переслідуванні таких злочинів. По-четверте, програмна співпраця з ЮНІСЕФ, ЮНЕСКО та фондом "Education Cannot Wait" у відновленні шкіл, організації цифрового навчання, оцінюванні збитків та психосоціальній підтримці дітей[164].

Особливості впровадження регіональних міжнародно-правових стандартів зумовлені членством України в Раді Європи та її курсом на європейську інтеграцію. Гарантії статті 2 Першого протоколу до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод інтегровані в національний правопорядок, а зміст конституційних гарантій конкретизований, зокрема, Конституційним Судом України, який у рішенні від 4 березня 2004 року № 5-рп/2004 розтлумачив доступність освіти як гарантування можливості кожному здобути освіту незалежно від будь-яких обставин, а безоплатність – як можливість здобуття освіти в державних і комунальних закладах без внесення плати[165]. Специфічним аспектом стало застосування до українських дітей Директиви Ради ЄС 2001/55/ЄС: перебування мільйонів дітей під тимчасовим захистом у державах Європейського Союзу створило безпрецедентну ситуацію паралельного навчання, коли дитина одночасно інтегрується до освітньої системи держави перебування і зберігає зв'язок з українською школою в дистанційному форматі. У відповідь національний механізм було адаптовано: спрощено визнання результатів навчання, здобутих за кордоном, розширено застосування екстернатної та сімейної форм здобуття освіти, запроваджено можливість вивчення дітьми за кордоном українознавчого освітнього компонента.

Специфіка застосування судової практики Європейського суду з прав людини у сфері захисту прав дитини на освіту в умовах воєнного стану визначається статтею 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини», відповідно до якої суди застосовують Конвенцію та практику Суду як джерело права[166]. Це означає, що стандарти, сформульовані у справах щодо права

[164] Освіта в реаліях війни: орієнтири міжнародної спільноти: оглядове видання. / О. Локшина, О. Глушко, А. Джурило, С. Кравченко, О.Максименко, Н. Нікольська, О. Шпарик ; за заг. ред. О. Топузова, О. Локшиної. Київ : Пед. думка, 2022. С. 25–27.

[165] Рішення Конституційного Суду України у справі про доступність і безоплатність освіти від 4 березня 2004 року № 5-рп/2004. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-04#Text

[166] Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини : Закон України від 23 лютого 2006 року № 3477-IV, ст. 17. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15#Text

на освіту, є безпосередньо застосовними в українському судочинстві. Особливого значення набула практика Суду щодо окупованих територій: підходи справи «Catan та інші проти Молдови та Росії» щодо відповідальності держави, яка здійснює ефективний контроль над територією, було розвинуто у міждержавній справі «Україна проти Росії (щодо Криму)», в якій Велика палата у рішенні від 25 червня 2024 року констатувала, зокрема, порушення статті 2 Першого протоколу внаслідок придушення української мови у школах Криму та утисків україномовної освіти[167]. Це рішення має стратегічне значення: воно юридично підтверджує відповідальність держави-окупанта за освітні права дітей на тимчасово окупованих територіях України та створює підґрунтя для функціонування майбутніх компенсаційних механізмів.

Попри створення розгалуженого механізму гарантій, у сфері захисту прав дитини на освіту в умовах воєнного стану в Україні зберігається низка проблем. Першою є інфраструктурна: понад 18% освітньої мережі пошкоджено або зруйновано, а потреби відновлення значно перевищують наявні ресурси державного та місцевих бюджетів[168]. Шляхом подолання є поєднання державної програми відбудови з міжнародним фінансуванням, а також фіксація збитків для їх подальшого відшкодування державою-агресором, зокрема через міжнародний Реєстр збитків, завданих агресією російської федерації проти України. Другою проблемою є освітні втрати, накопичені за роки пандемії та повномасштабної війни: тривале дистанційне навчання, повітряні тривоги і перебування частини дітей поза українською системою освіти призвели до суттєвого зниження навчальних результатів; її розв'язання потребує загальнодержавної програми діагностики та надолуження освітніх втрат, додаткових занять і літніх шкіл. Третя проблема – безпекова: очна освіта можлива лише за наявності захисних споруд, яких бракує, особливо у прифронтових регіонах; перспективним напрямом є будівництво підземних шкіл та інших захищених освітніх просторів. Четверта проблема стосується дітей на тимчасово окупованих територіях, які зазнають примусової русифікації освіти, мілітаризації виховання та фактичного позбавлення доступу до української освіти; необхідними є збереження дистанційного доступу до української школи, гнучкі механізми визнання результатів навчання після деокупації та системне документування відповідних порушень як воєнних злочи-

[167] Ukraine v. Russia (re Crimea) [GC] (Applications nos. 20958/14 and 38334/18): Judgment of the European Court of Human Rights, 25 June 2024. *HUDOC*. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-235139

[168] Освіта під загрозою : офіційний ресурс Міністерства освіти і науки України щодо руйнувань закладів освіти. URL: https://saveschools.in.ua/

нів. П'ята проблема – кадрова: виїзд, мобілізація та професійне виснаження педагогів потребують програм підтримки, перепідготовки та психологічної допомоги вчителям. Шоста проблема – цифрова нерівність, подолання якої вимагає забезпечення дітей та вчителів пристроями і зв'язком, у тому числі в деокупованих громадах. Нарешті, на міжнародному рівні залишається актуальним посилення механізмів відповідальності за напади на освіту та збільшення фінансування освіти у надзвичайних ситуаціях, адже, як засвідчують глобальні дані, потреби зростають швидше, ніж обсяги гуманітарної допомоги освіті[169].

Висновки

Проведене дослідження гарантій прав дитини на освіту в умовах воєнного стану дає змогу сформулювати висновки, що відповідають поставленим завданням.

По-перше, право дитини на освіту посідає системоутворююче місце в системі прав людини, поєднуючи природу соціально-культурного права, що вимагає позитивних дій держави, та особистої свободи, що передбачає захист від свавільного втручання. Його змістовна структура охоплює наявність, доступність, прийнятність та адаптованість освіти, а нормативне ядро утворюють стаття 26 Загальної декларації прав людини, стаття 13 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права, статті 28–29 Конвенції про права дитини, стаття 2 Першого протоколу до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та стаття 53 Конституції України. В умовах воєнного стану особливого значення набуває соціалізаційна і стабілізаційна функція освіти як простору відносної нормальності для дитини.

По-друге, міжнародно-правові стандарти захисту прав дитини на освіту в умовах воєнного стану мають міжгалузевий характер, інтегруючи норми міжнародного гуманітарного права, міжнародного права прав людини та міжнародного кримінального права. Вони поділяються на універсальні (гарантії Конвенції про права дитини з Факультативним протоколом щодо участі дітей у збройних конфліктах, положення Женевських конвенцій і Додаткових протоколів, криміналізація нападів на заклади освіти Римським статутом, механізми Ради Безпеки ООН, Декларація

[169] State of Education for Crisis-Affected Children and Adolescents: Access and Learning Outcomes. Global Estimates 2025 Update. Education Cannot Wait, 2025. URL: https://www.educationcannotwait.org/global-estimates-2025-update

про безпеку шкіл) та регіональні (стаття 2 Першого протоколу в її тлумаченні Європейським судом з прав людини, режим тимчасового захисту в Європейському Союзі). Провідною тенденцією їх розвитку є перехід від загальних норм до спеціального режиму захисту освіти під час збройних конфліктів та поступове посилення механізмів відповідальності.

По-третє, Україна сформувала адаптивний національний механізм імплементації зазначених стандартів: конституційні гарантії доповнено спеціальними гарантіями статті 57-1 Закону України «Про освіту», забезпечено безперервність навчання через дистанційні та змішані форми з одночасним запровадженням безпекових вимог до очної освіти, здійснюється систематичне документування нападів на заклади освіти та їх кримінальне переслідування, а практика Європейського суду з прав людини застосовується як джерело права, що після рішення у міждержавній справі щодо Криму створює правове підґрунтя відповідальності держави-окупанта за порушення освітніх прав дітей на тимчасово окупованих територіях.

По-четверте, основними проблемами у досліджуваній сфері є руйнування освітньої інфраструктури, накопичення освітніх втрат, дефіцит захисних споруд, позбавлення дітей на тимчасово окупованих територіях доступу до української освіти, кадрове виснаження та цифрова нерівність, а на міжнародному рівні – недостатня ефективність механізмів відповідальності та недофінансування освіти у надзвичайних ситуаціях. Шляхами їх подолання визначено поєднання національної програми відбудови з міжнародними компенсаційними механізмами, загальнодержавну програму подолання освітніх втрат, розбудову захищених освітніх просторів, гнучкі механізми реінтеграції дітей з тимчасово окупованих територій і з-за кордону та послідовне переслідування нападів на освіту як воєнних злочинів.

Загалом досвід України засвідчує, що навіть в умовах повномасштабної війни держава здатна зберегти функціонування освітньої системи та ядро права дитини на освіту, однак стійкість цих гарантій критично залежить від міжнародної солідарності, достатності ресурсів та невідворотності відповідальності за посягання на освіту дітей.

Анотація

У дослідженні здійснено комплексну характеристику гарантій прав дитини на освіту в умовах воєнного стану на основі аналізу міжнародного та національного досвіду. Розкрито сутність освіти для сучасної людини та її значення для соціалізації дитини, визначено місце права на освіту

в системі прав людини, його подвійну юридичну природу та структурні елементи – наявність, доступність, прийнятність і адаптованість освіти. Систематизовано міжнародно-правові засоби забезпечення прав дитини на освіту під час збройних конфліктів, що інтегрують норми міжнародного гуманітарного права, міжнародного права прав людини та міжнародного кримінального права. Охарактеризовано універсальні стандарти (Конвенція про права дитини, Факультативний протокол щодо участі дітей у збройних конфліктах, механізми Ради Безпеки ООН, Декларація про безпеку шкіл) та регіональні стандарти (стаття 2 Першого протоколу до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, Директива Ради ЄС 2001/55/ЄС про тимчасовий захист), а також значення практики Європейського суду з прав людини, зокрема справ «Catan та інші проти Молдови та Росії» і «Україна проти Росії (щодо Криму)». Проаналізовано національний механізм імплементації міжнародних стандартів в Україні: державні гарантії учасникам освітнього процесу в умовах воєнного стану, організацію дистанційного навчання, безпекові вимоги до очної освіти, документування та кримінальне переслідування нападів на заклади освіти. Визначено основні проблеми захисту прав дитини на освіту в умовах воєнного стану та запропоновано шляхи їх подолання, зокрема поєднання відбудови освітньої інфраструктури з міжнародними компенсаційними механізмами, подолання освітніх втрат, розбудову захищених освітніх просторів та реінтеграцію дітей з тимчасово окупованих територій.

Ключові слова: права дитини, право на освіту, воєнний стан, збройний конфлікт, міжнародно-правові стандарти, гарантії, Європейський суд з прав людини, безпечне освітнє середовище.

Література

1. Tomaševski K. Human Rights Obligations: Making Education Available, Accessible, Acceptable and Adaptable. Right to Education Primers № 3. Gothenburg, 2001. 44 p.
2. State of Education for Crisis-Affected Children and Adolescents: Access and Learning Outcomes. Global Estimates 2025 Update. Education Cannot Wait, 2025. URL: https://www.educationcannotwait.org/global-estimates-2025-update
3. Освіта під загрозою : офіційний ресурс Міністерства освіти і науки України щодо руйнувань закладів освіти. URL: https://saveschools.in.ua/
4. Ukraine war disrupts education for more than five million children : UNICEF Press Release, 24 January 2023. URL: https://www.unicef.org/ukraine/en/press-releases/war-has-hampered-education
5. Боняк В. О. Конституційне право людини і громадянина на освіту та його забезпечення в Україні : автореф. дис. … канд. юрид. наук. Київ, 2005. 21 с.

6. Мельничук О. Ф. Конституційно-правове забезпечення права на освіту в Україні в контексті європейського досвіду : автореф. дис. … д-ра юрид. наук. Київ, 2015. 40 с.
7. Опольська Н. М. Права дитини в Україні : монографія. 2-ге вид., перероб. та допов. Вінниця : ВНАУ, 2019. 289 с.
8. Крестовська Н. М. Ювенальне право України: генезис та сучасний стан : автореф. дис. … д-ра юрид. наук. Одеса, 2008. 40 с.
9. Кудрявцева О. М. Конституційно-правові основи захисту прав дитини в Україні : автореф. дис. … канд. юрид. наук. Київ, 2014. 20 с.
10. Маковій В. П. Особливості реалізації змісту окремих інститутів влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, в умовах воєнного стану. *Захист прав дитини в умовах збройної агресії* : колективна монографія / за заг. редакцією проф. М. В. Корнієнко. Одеса : ОДУВС, 2025. С. 609–628. https://doi.org/10.36059/978-966-397-560-3-25
11. Грабовська Г. М., Лисюк А. М. Захист прав дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування під час військових дій. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 2. С. 80–84. https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.02.13
12. Чорнописька В. З., Байовська Ю. Ю. Альтернативні форми влаштування дітей, позбавлених батьківського піклування в умовах воєнного стану. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2024. Вип. 86. Ч. 2. С. 258–263. https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.2.40
13. Сухарєва А. О., Барба В. Є. Сучасні виклики в діяльності поліції щодо формування безпечного освітнього середовища для дітей. *Захист прав дитини в умовах воєнного стану* : колективна монографія. Львів – Торунь: Liha-Pres, 2024. С. 143–154. https://doi.org/10.36059/978-966-397-420-0-10
14. Van Bueren G. The International Law on the Rights of the Child. Dordrecht : Martinus Nijhoff Publishers, 1995. 435 p.
15. Про освіту : Закон України від 5 вересня 2017 року № 2145-VIII. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text
16. Кривошея Д. Формування дослідницьких умінь майбутніх викладачів у педагогічній теорії та практиці. *Гуманізація навчально-виховного процесу*. 2025. № 2 (108). С. 65–72. https://doi.org/10.31865/2077-1827.2(108)2025.339511
17. Медловська Н. Освіта як соціальний інститут демократії. *Теоретичні та прикладні питання державотворення*. 2026. Випуск 35. С. 105–110. https://doi.org/ 10.35432/tisb352026363793
18. Гайдук І. С. Значення освіти для розвитку людського потенціалу в Україні. *Освітня аналітика*. 2024. № 4(30). С. 51–58. https://doi.org/10.32987/2617-8532-2024-4-51-58
19. Богуш Л. Г. Освіта та економіка: системні взаємодії задля резильєнтності України. *Український економічний часопис*. 2023. Випуск 3. С. 7–14. https://doi.org/10.32782/2786-8273/2023-3-1
20. Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 року. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text

21. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права від 16 грудня 1966 року. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042#Text
22. Конвенція про права дитини від 20 листопада 1989 року. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text
23. Конвенція з подолання дискримінації в освіті від 14 грудня 1960 року. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_174#Text
24. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 року та протоколи до неї. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text
25. Конституція України від 28 червня 1996 року. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text
26. United Nations General Assembly. Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development : Resolution adopted by the General Assembly on 25 September 2015. A/RES/70/1. New York : United Nations, 2015. 35 p.
27. Education under Attack 2022. Global Coalition to Protect Education from Attack (GCPEA). New York, 2022. URL: https://protectingeducation.org/publication/education-under-attack-2022/
28. Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 року. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text
29. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 року. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text
30. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв збройних конфліктів неміжнародного характеру (Протокол II), від 8 червня 1977 року. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_200#Text
31. Римський статут Міжнародного кримінального суду від 17 липня 1998 року, ст. 8. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text
32. Resolution 1612 (2005), adopted by the Security Council at its 5235th meeting, on 26 July 2005. *United Nations*. URL: https://digitallibrary.un.org/record/554197?v=pdf
33. Resolution 2601 (2021), adopted by the Security Council at its 8889th meeting, on 29 October 2021. *United Nations*. URL: https://digitallibrary.un.org/record/3946429?v=pdf
34. Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо участі дітей у збройних конфліктах від 25 травня 2000 року. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_795#Text
35. Safe Schools Declaration. Global Coalition to Protect Education from Attack, 2015. URL: https://ssd.protectingeducation.org/
36. Освіта в реаліях війни: орієнтири міжнародної спільноти: оглядове видання. / О. Локшина, О. Глушко, А. Джурило, С. Кравченко,

О. Максименко, Н. Нікольська, О. Шпарик; за заг. ред. О. Топузова, О. Локшиної. Київ : Пед. думка, 2022. 66 с.
37. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 року. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text
38. Директива Ради 2001/55/ЄС про мінімальні стандарти для надання тимчасового захисту у разі масового напливу переміщених осіб від 20 липня 2001 року. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32001L0055
39. Catan and Others v. the Republic of Moldova and Russia [GC] (Applications nos. 43370/04, 8252/05 and 18454/06): Judgment of the European Court of Human Rights, 19 October 2012. *HUDOC*. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-114082
40. Про повну загальну середню освіту : Закон України від 16 січня 2020 року № 463-IX. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/463-20#Text
41. Про охорону дитинства : Закон України від 26 квітня 2001 року № 2402-III. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text
42. Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12 травня 2015 року № 389-VIII, ст. 20. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text
43. Про внесення змін до деяких законів України щодо державних гарантій в умовах воєнного стану, надзвичайної ситуації або надзвичайного стану : Закон України від 15 березня 2022 року № 2126-IX. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2126-20#Text
44. Рішення Конституційного Суду України у справі про доступність і безоплатність освіти від 4 березня 2004 року № 5-рп/2004. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-04#Text
45. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини : Закон України від 23 лютого 2006 року № 3477-IV, ст. 17. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15#Text
46. Ukraine v. Russia (re Crimea) [GC] (Applications nos. 20958/14 and 38334/18): Judgment of the European Court of Human Rights, 25 June 2024. *HUDOC*. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-235139
47. State of Education for Crisis-Affected Children and Adolescents: Access and Learning Outcomes. Global Estimates 2025 Update. Education Cannot Wait, 2025. URL: https://www.educationcannotwait.org/global-estimates-2025-update